

НАЗУСТРІЧ ДОЛІ

Люди беруться за щоденник найчастіше задля власної пам'яті. Але зрідка буває й так, що їхні записи мають історичну вагу та висвітлюють події на рівні майже документального засвідчення. До таких належать нотатки одеського службовця Стефана Смоляка (1875–1953), який, охоплений патріотичним поривом, пішов 1904 року добровольцем на російсько-японську війну.

Напередодні спалаху битви на Далекому Сході він уже встиг дослужитися в російській армії до нижчого офіцерського чину – унтер-офіцера й улаштуватися на посаду в одеській конторі нотаря Й. Гуревича. Він тут непогано заробляв, мав гарних друзів і „панянок”. Але йому праглося чимось вивищитися серед них, і це штовхнуло звичайного клерка на майже нерозважливий крок.

Усі воєнні знегоди Стефан Смоляк спізнав уже з перших днів: зволікання з оформленням та тривале, понад місячне, перебування в дорозі, підозріливе ставлення начальства до патріотів-добровольців на підступах до фронту, в Харбіні. Солдати й офіцери нудяться, пиячать, зазнають знущань від старших командирів. Їх виганяють копати шанці, ламати каляни (бур'ян) – щоб не підступили потайки японці, сторожувати на бівуаках у горах. Вони голодують, потерпають від спеки й дощів.

Нарешті – довгоочікувана команда: „В похід!” Але це не означало: „Вперед!”, попервах доводилося ховатися в китайських фанзах і відступати бездоріжжям по 10–30 км щодня.

Тижнями вони жили на окропі й сухарях, обшарпані й без купелі. Розчаровані добровольці зголошувались у відрядження на будівельні роботи. Але одесит Смоляк молив Бога, щоб підтримав його в добрих ділах. Він попросив товаришів із Харбіна придбати для нього на передову лінію Біблію і Псалтир...

Тільки ніщо не допомогло воякові: „...ось розривається шрапнель, і одна куля влучає мені в живіт... Я лише зміг скрикнути: „Фельдшера! Мене поранило...” – занотував він пізніше у щоденнику.

І знову кількамісячна дорога, тепер уже в центр країни, до Москви. Рана почала поволі гоїтися, але болі не припинялися. І унтер-офіцер Смоляк заводить до щоденника: „Зовнішня хвороба в людини – це дрібниця. А от душевна недуга ... це найтяжче ... Від першої виліку-

Стефан Смоляк. Москва, 1905 р.

„НЕ СТРАШНА МЕНІ СМЕРТЬ...”

З щоденника 1904 р.*

1904 рік [Травень]

[...]

12/25. Середа.

29 доба. 7500 верст від Одеси. Приїхали на станцію Маньджурію о 7-й годині ранку за місцевим часом. Тут уже починається Східнокитайська залізниця. Далі – китайська земля, Маньджурія. Росіян зовсім нема, лише китайці. Холоднувато.

13/26. Четвер.

30 доба. Станція Ялу (Маньджурія). Тут уже нападають на поїзди хунгузи, китайські розбійники. Бачив двох убитих нападників. Живуть у цих місцях переважно китайці й буряти. Якось дико. Стежать за солдатами, що вони роблять. Нудно. Незабаром будемо в Харбіні. Що мені пошле Господь. Країна тут одноманітна. Заробітки добрі, але все дороге, особливо харчі.

14/27. П'ятниця.

31 доба. Привал у місці Цицикар. Краєвиди чудові. Наближаємося до м. Харбіна. Настрій духу – бадьорий. Але часом буває і сумно. Їм дуже мало. Інколи з нудьги співаю пісень... О 7-й годині вечора прибули в Харбін. Залишився на ночівлю командувати у вагонах.

Місто Харбін

15/28. Субота.

Табір 2-го Читинського запасного батальйону. Стою перший день у таборі. О 14-й годині був у лазні. Досить кепська, китайська, вартість – 20 коп.

* Оригінал щоденника, написаного російською мовою, зберігається в онука Стефана Смоляка Леоніда Миколайовича Смолякова (м. Мінськ).

ють, а як позбутися другої? Душа моя болить, мліє серце. Думка все про одне – про мое майбутнє життя. Я прагнув на війну, хотів воювати. А тепер лежу поранений”.

Не вгамували болю ні георгіївський хрест, вручений із запізненням, ані найкращі лікарі столичних шпиталів.

Доброволець, трохи одужавши, рветься додому, в рідне село Глибоке на Могильовщині. Там він став на ноги, здійснив свою мрію одружитися, почав господарювати на землі. Мав чотирьох синів і чотирьох дочок. Двоє його синів полягли в останню війну.

Та основне надбання Стефана Івановича Смоляка (чи Смолякова – як він на російській манір писався за радянських часів) – це щоденник, що зафіксував прозріння добровольця. В його уявленні війна була героїзмом, а в реальності він переконався, що це звичайна людська м'ясорубка. Для битви потрібні люди і набої: одні гинуть, а інші несуть горе і смерть.

Написаний просто, безпретензійно, щоденник вражає своєю внутрішньою глибиною і психологічною відвертістю. Тут усе на чистоту душі: й оті раз по раз згадувані грошові заощадження, підраховувані „до копійки”, й одеські знайомі „панянки”, що заворожували велелюбного парубка, і врешті правдиві картини буднів тієї, такої вже далекої, війни.

Настрій бадьорий, але дуже нудно. Думаю часто про рідних, про знайомих одеситів. Начальство каже, що нам доведеться перебувати в Харбіні майже місяць, а потім вирудять нас у Ляоян. Увечері відвідав церкву. Священика нема, він пішов на війну. У храмі дві ікони. Співають лише солдати.

16/29. Неділя.

День святої Трійці. Встав рано. Помолився Богові, написав листи братові Кирилу... та в Одесу – товаришеві Головкову. Вдень нікуди не ходив гуляти, а весь час перебував у таборі.

17/30. Понеділок

День Святого Духа. Вранці був у табірній церкві. Потім написав братові Савелію й відніс листа на вокзал. Надсилаємо в конвертах, але без марок. Це внаслідок воєнного часу. Я в наметах разом із солдатами запасу. Всі вони з Сибіру, доволі серйозні. Одне слово, дуже задоволений своєю долею!.. Тепер знатиму, що таке війна...

18/31. Вівторок.

Сплю в загальному наметі із запасними солдатами. Тут дуже брудно... Отже, залишиться незабутня пам'ять про війну. Вдень писав листи. Ввечері були заняття...

19/1. Середа.

Вранці – заняття. Настрій у мене – бадьорий. Удень надійшов лист з Одеси від Василя Головкова. Він пише, що сумує без мене. Сьогодні видали рушницю за № 107344. Іншого спорядження ще не одержував.

20/3. Четвер.

Доволі сумно. Ходжу щодня на заняття; вони досить легкі. Одне лихо, що розпухла та болить моя шия. [Зустрівся] фельдшер Сергій Федоров, земляк з Могильовської губернії.

21/4. П'ятниця.

Тяжко. Дуже болить шия (від вереду). Щодня чекаю команди, щоб вирушити в похід. Та не знаю, чи судилося мені побувати в бою. О, як мені хочеться воювати! Тепер не шкодую вже ні за рідними, ні [за товаришами]. Ні [за М.]. Учора і сьогодні писав листи. Куриндін.

25/5. Субота.

Усе ще мучуся з вередями. Почуваю себе кволим. Особливо не сумую. Почав при звичаюватися до воєнного життя. Боже, яка сталася зміна з людиною, коли я був убогий і неосвічений. Тепер маю гроші і став добре їсти; але маю гроші, а сплю в багні.

[...]

27/9. Четвер.

Учора одного солдата з добровольців командир перевів до розряду штрафників і його шмагали [різками]. Картина вийшла сумна. Усі порушили питання про те, щоб нам, добровольцям, податися в бій. Але не знайшлося сміливого й заповзятливого солдата, щоб очолити решту. Я, хоч і сміливець, але палаю великим бажанням самому йти в похід. Про це й доповів командирові батальйону підполковникові Корольову. Він довго зі мною розмовляв (треба сказати: він неприхильно ставиться до солдатів) і він був навіть висловився на кшталт: „Я тебе розжалую за це”. Та мені пощастило врятуватися дотепними словами без допомоги інших.

[...]

29/11. Субота.

Чекаю з хвилини на хвилину, коли скомандують іти в бій. Дуже млосно. Хочеться якнайшвидше побачити свою долю. Адже мені колись провіщали

люди, що я загину на війні. Це сумно й боляче, але я, звісно, в це не вірю. Та думки бувають легковажні і їм піддаєшся мимохіть.

[...]

31/13. Понеділок.

Важко передати те, що сьогодні відчуваю... Я мав посаду в Одесі. Мені було добре. Та я звільнився й пішов добровольцем на війну. 15 травня привезли нас усіх до Харбіна. І от уже 15 днів – у запасному батальйоні. Три дні по тому запитували, хто хоче піти у відрядження, з 131 добровольця зголосилося 20. Решта почала дорікати їм... Мовляв, вони бояться йти в бій, а тому обрали інший шлях. Серед них 7 унтер-офіцерів. Мені було прикро. Я навіть просльозився. Боліла душа. Я прагну в бій. А тут якась зрада з боку товаришів. Тепер на добровольців дивитимуться крізь пальці.

Червень.

1/14. Вівторок.

Прикро після вчорашнього дня. Сьогодні один старший унтер-офіцер з добровольців пішов у Дійову армію... Через те, що не виряджають. Начальство поводиться з нами брутально. Тому і я через три дні упрохував командира батальйону Корольова від імені всієї команди добровольців. А він мені: „Розжалую за те, що зважився проситися в бій”. Така правда тепер на світі! Я віднині терпляче чекатиму того часу, коли начальство покличе в похід, а самовільно не піду.

[...]

3/16. Четвер.

Удень – лист в Одесу, знайомому З.З. Мартинову. Потім гуляв у місті із земляком Федоровим; ходили з китайськими дівчатами. Купалися в річці Сунгарі. Повернувся в табір о 7-й годині вечора. Тут я довідався, що багато добровольців пішло працювати на залізницю. Стало прикро, що залишилась нас жменька й, напевне, нескоро нам випаде побувати в бою.

4/17. П'ятниця.

Засмучений. Не знаю, що робити: записатися у відрядження чи ні. Мені б хотілося в бій. Але кажуть, що один у полі не воїн. Тож доведеться йти у відрядження. Господи, допоможи мені в добрих ділах... Тепер я витерплю всі воєнні [труднощі].

5/18. Субота.

Сьогодні ходив у лазню. Та все одно бувають воші... Мені пригадується колишня армійська служба, коли я жив майже добре, але завжди мені було сумно. Я захотів змінити своє життя, і тепер-от змінив...

Часом на мене знаходить покута. Але я сам себе заспокоюю. І думаю: мовляв, це така доля. Хай же допоможе мені Бог.

6/19. Неділя.

Три дні тому пішло з Читинського запасного батальйону багато добровольців. Із 131-го залишилось нас усього 39. От що означає: люди звикли володіти самі собою! Спершу всі прагнули на війну, а тепер їм стало страшно... Але я гадаю, що мені краще трохи зачекати. Може, й доведеться йти в бій. Аби ж тільки хутчіш...

7/20. Понеділок.

Почуваю себе сумним і розгубленим. Очікую кінця, коли настане остаточна розв'язка: або вирушу в бій, або вже почнеться замирення. Якби я знав, що відразу не потраплю в бій, то ніколи, ніколи не пішов би добровольцем

на війну. А чекав би, коли мене візьмуть із запасу... Часто думаю про рідних, про свій край...

8/21. Вівторок. Перебуваю на фронті 25-й день. Сьогодні з дня приїзду 2 місяці 2 дні... Воєнні труднощі терплю. Харчі зовсім кепські. Бувають навіть випадки, коли борщ із черв'яками... Люди навкруги сибіряки, брутальні. У наметах дуже брудно. Одне слово, війна. Запам'ятається...

[...]

9/22. Середа.

Увечері переглядав фотографічні картки (на прохання земляка Сергія Федорова). І от у мене зринули колишні мої радощі й страждання. Коли згадаю свою любов (до Маші), то не можу знайти собі місця... Як я її безтямно кохаю! Чи коли забуду я цю любов?.. А мене кохала Саша, та я був до неї байдужий.

10/22. Четвер.

Настрій духу в мене сьогодні доволі веселий... Іду чергувати на кухню (2-го Читинського запасного батальйону). Зарахований наказом, незважаючи на те, що серед добровольців багато старших унтер-офіцерів і три фельдфебелі, але... мене першим призначив підполковник Корольов. Хай допоможе мені й усім Господь Бог.

11/24. П'ятниця.

Почалося вчора моє чергування об 11^{1/2} годині і тривало, Слава Богу, щасливо. Приходив на кухню підполковник Корольов. Я хвацько йому відрепортував. Він залишився всім задоволений. На харчуванні перебувало вчора 589 чоловік, а сьогодні – 622. Прибула партія добровольців Казанського військового округу. Тоді ж чотири душі (з одеських добровольців) самочинно поїхали воювати. Одному К. я дав 70 копійок на дорогу, бо він зовсім бідний.

12/25. Субота.

День провів у великому піднесенні. Причина: сьогодні о 14-й годині прибула партія добровольців (400 чоловік) з Московського та Київського округів. Вони вирушають у бій 14/VI, а одесити невідь-коли підуть...

13/26. Неділя.

Сьогодні з ранку прийшов до мене Д.Суботін і приніс пляшку горілки (день його ангела). А ми пити так пити! І я сам узяв дві пляшки, витративши на них 1 крб. 20 коп. Нарешті я сп'янів і міг спати. Ввечері було призначення до Дійової армії – завтра чи післязавтра вирушають усі добровольці із запасних. Мені дали 120 бойових набоїв. Іду воювати, що дає Бог.

14/27. Понеділок.

Підготувався до походу... Чекаю лише команди, коли скажуть вирушати... Цілий день частували друзі і знайомі. Вони співчують, що йду в бій, особливо мій приятель С.Федоров. Я йому в дарунок залишу всю свою постіль і валізу. Завтра – бій.

15/28. Вівторок.

Встав о 4-й годині ранку, почувався весело, настрої бадьорий. Сьогодні о 5-й годині виїжджаю з Харбіна на війну, тобто до Дійової армії (в бій). Боже, яка радість і захоплення! Що випало мені захищати Батьківщину й Вітчизну... Хай допоможе мені Бог у доброму ділі. Вчора доволі багато пив і гуляв із земляком Ф. Сьогодні о 5-й годині пішов на вокзал з партією запасних [добровольців], з них – 36 одеситів. Усі були досить п'яні, а тому нас відправили назад у табір і о 16-й годині повернули на вокзал. І тут довелося ночувати просто неба, чекаючи, коли нас повантажать у вагони й відправлять на фронт.

[...]

17/30. Четвер.

Станція Тьємінь. Тобто місто Китама'яки. Іду в бій... Я намагаюся бути веселим, але серце щось віщує. Та все одно мені зараз у тисячу разів веселіше, аніж на посаді в Одесі в конторі нотаря. Сьогодні вночі було задушливо, як у лазні. Деякі солдати спали голими. Хмарно, часом ідуть сильні дощі, а потім – несусвітня спека. Надіслав листа фельдшеріві Федорову в Харбін; співав, згадував Батьківщину.

18/1. П'ятниця.

Почуваюся кепсько. Якась обтяжливість. Хочеться випити молока чи кисляку. Але тут нічого цього нема. Вчора о 7-й годині вечора був у місті Мукден. Це китайська столиця. Велике місто. Зараз перебуваємо на станції Янтай. Злива. Дорожнеча. Дають по 38 коп. на добу.

19/2. Субота.

О другій годині ночі приїхали в місто Ляоян. У дорозі були рівно три доби. В місті невилазна грязюка. Багато війська. Усе дороге: 1 фунт цукру – 40 коп.; я купив 1/2 ф. (20 грудок цукру), заплатив 20 коп.; 1 фунт білого хліба – 15 коп. Мені дуже весело. Кажуть, невдовзі підемо в бій. Я нетерпляче чекаю. Про це написав листа в Одесу. Стоїмо в бараках (перший поверх).

[...]

22/5. Вівторок.

Сьогодні вранці почувався добре. О 10-й годині надійшла команда, що добровольців відправляють у бій. Боже, яка радість! Слово це було зустрінуте гучним „Ура!” О 3-й годині дня всі ми прибули на станцію Ляоян. О 12-й ночі нас уже висадили, а через годину рушили далі.

23/6. Середа.

Станція Ташицяо. О 8-й годині ранку були в місті Хайчень. Об 11-й – на станції Ташицяо. Невимовна радість. Серце моє відчуває якесь непередбачуване щастя. Господи, допоможи мені в добрих ділах...

Тепер я забуваю і рідний край, і своїх панянок. Лише одне в голові – аби хутчіш у бій... Місцевість всюди пагориста. Клімат звичайний. Ворог за 30 верст від Ташицяо. Спека. Дуже багато війська... Далеко, далеко заїхав я від своєї країни, від своєї батьківщини. Господь знає, чи повернуся коли я на свою батьківщину, чи ні...

24/7. Четвер.

Другий день стою на станції Ташицяо. Вирушаємо з хвилини на хвилину. Сплю під накриттям у їдальні. Намагаюся бути веселим. От уже 3 місяці 6 днів, як я приїхав з Одеси. Тут усе дороге, особливо хліб: 1 фунт – 8 – 10 коп.; горілка (пляшка) – 1 крб. 90 коп., а то й дорожче. О 2-й годині дня пішов до міста Кайджао, приїхали сюди о 15^{1/4} годині. Станція зовсім порожня. Наших військ нема. Ми, всі добровольці, вирушили в похід. Це перший похід.

25/8. П'ятниця.

Був у поході. Йшов через місто Кайджао. Подолав якихось верст 20, а то й більше. Шляхи попсовані – розмиті дощами. Вперше випав нам легкий перехід, тоді як інші – доволі обтяжливі. Мені здається, що треба зменшити свою вагу, хоча й шкода кидати свої речі. Ночував сьогодні в китайській [фанзі]. Повітря в ній досить важке. Китайське... Встав о 4-й ранку і рушив у похід. Гарячої страви зовсім нема. Солдатського хліба не дають, бо його привозять один раз на 4–5 днів.

Солдати, які вже були в бою, отримують порційні – по 21 – 22 коп. на добу. Люди досить виснажені. Худі, бліді, обшарпані. Інші – в личаках, а то й зовсім босоніж... Що вже казати про чоботи! Враження – приголомшливе. Добровольців поки що в частини не відправляли. Супротивник за три версти...

26/9. Субота.

Стою на позиції в горах... між станцією Ташицяо і містом Кайджао. Гарячих страв зовсім нема. Супротивник за 3 версти. Чутно гарматні й рушничні постріли. Наші війська відступають у напрямку станції Ташицяо. Вчора вирушили в складі 2-го Східносибірського стрілецького полку, решта (понад 200 душ) – сьогодні о 4 годині дня. Відступали до станції Ташицяо з 3-м Східносиб[ірським] стр[ілецьким] полком (з ними і я)... Мені все ще тяжко розлучатися з речами, але доводиться залишати їх...

27/10. Неділя.

На позиції біля міста Кайджао. Супротивник за 5 верст від нас. Сьогодні встав о 4-й годині ранку, а о 10-й годині добровольців розподілили в частини. Я попав до 1-го корпусу 2-ї дивізії, 3-го Східносибірського стрілецького полку в 5-ту роту, 4-ту чоту, 1-й рій. Мене це вразило, адже я колись був на дійсній службі в 3-му Південнокавказькому полку, 5-й роті, 3-й чоті, 1-му рої. Єдина тут різниця – 4-та чота... Нудно, а то – як завжди. О 4-й годині дня споруджували шанці й зводили мости. З роботи поверталися пізно. Лягли спати, не роздягаючись і не ївши. Хліба нема, а вечері не варили. Я терплю всі труднощі воєнного часу.

28/11. Понеділок.

Четвертий день на бівуаці під містом Кайджао. У бою поки що не був. Нетерпляче чекаю тієї миті. Сьогодні почувався кепсько. Щодня ходимо всім полком зміцнювати укріплення. Незабаром сподіваємось на атаку. Тут, під Кайджаво, буде могутній бій. Велика спека. Годують поганенько. Хліба припадає по 1¹/₂ фунта на добу... Мені запам'ятається ця війна.

[...]

Липень.

1/14. Четвер.

Сьомий день на бівуаці. Часом виходимо на позицію. Але найчастіше доводиться відступати на Ляоян і рихтувати шанці. Сьогодні о 9-й годині ранку нас відвідав генерал Куропаткін; він вітався з нами і дякував усім солдатам за роботу. Рухався він попереду, а за ним великий загін козаків та прикордонної сторожі. Сьогодні о 5-й годині ранку ми виступили з бівуаку й кинулися в наступ на японців. Але надійшла команда знову повернутися на попереднє місце до особливого наказу. Мені здається: начальство все чинить квапливо. Порядку нема... Тим часом солдати пориваються в бій. А мені згадується колишнє життя. Тоді жилося добре: я мав гроші, водився з гарненькими панянками. А тепер стою на бівуаці 8 день.

2/15. П'ятниця.

Трохи болить зуб, але настрої піднесений. Встав о 4-й годині ранку. П'ю чай (із сухарями препоганими), а то і з черствим хлібом. Згадуються колишні часи, коли мені не хотілося їсти здобних пиріжків. Та усвідомлюю, що в житті бувають усякі хвилини. Тепер я збагнув, що таке життя і, коли залишуся живим, то буду задоволений своєю долею.

5/18. Понеділок.

11-й день на бівуаці під Кайджао. Сьогодні знову чути постріли супротивника. Спека нестерпна. Вранці, з 5-ї до 6-ї години було заняття. Потім

споруджували шанці, траншеї, нищили китайський бур'ян – кальян. Він такий високий, що вершників на конях у ньому не видно. І от, щоб супротивник не міг підкрастися, його ламають. Спека несусвітня. Купатися немає де, а про лазню годі й думати... А колись же купався у Чорному морі! Скрізь чистота й воля. Але тепер на язиці чотири слова: страждай, терпи, живи, кохай. Отак і я віднині...

6/19. Вівторок.

12-й день на бівуаці. Супротивник за 10 верст звідси. Він досить добре закріпився... вчора ввечері я гарно співав; мною зацікавився сам командир. Але співаника мені довелося спалити... Носити його важко, а залишати не можна. Це був мій дарунок. Якщо залишуся живий, то я великий охотник співати і...

[...]

10/23. Субота.

Сьогодні щойно встав о 4^{1/2} годині ранку. Випив кухоль чаю без цукру, з дуже поганим сирим хлібом і, своїм звичаєм, став лаштуватися на роботу. Але рівно о 6-й годині гримнув ворожий постріл... Усі заметушилися. Негайно стали на позицію в китайській оселі... Та невдовзі відступили до шанців. Супротивник дуже обстрілює. Земля здригається від вибухів. Щоденник заповнюю о 13^{1/2}, сидячи в шанці. А постріли не стихають. Роблю нотатки ввечері. Перебував в окопах з 6-ї до 18-ї години. Потім ми відступили. Стріляти нам не довелося. Але...

11/24. Неділя.

Другий день у бою. Ночував у бівуаці. Встав о 3^{1/2} годині. О 5^{1/2} пролунав перший постріл ворога. Ми негайно засіли в шанцях. Вчора бій тривав рівно 12 годин, з 6-ї до 18-ї години. Стріляли тільки гармати. Я почувався добре, навіть весело. Господи Боже! Як двигтять земля від вибухів! Цих хвилин я ніколи не забуду... Дуже шкодую, що в мене малий щоденник, та й описати все неможливо. Сьогодні билися впродовж 15 годин. Супротивник воює хоробро. Стріляють лише гармати. Спека нестерпна, хочеться пити... Води ані краплини. Дим. Гуркіт. Усе це наганяє якусь скорботу. Поблизу мене вибухнув гарматень, але мене вберіг Господь. Було вбито й поранено багатьох. О 9-й годині вечора бій припинився, й ми відступили на бівуак.

12/25. Понеділок.

3-й день у бою. Вчора ввечері стали на бівуаці, команди роздягатися не було. Вночі ховали вбитого солдата. А о 1^{1/2} годині відступили до станції Ташицяю, прибули туди о 5-й годині й почали копати шанці. О 6-й годині нас обстріляв ворог. Ми сховалися в китайських фанзах. Сьогодні вранці й учора сталися такі випадки: ворожі гарматні падали всередину роти (в бівуак) і багатьох було поранено. Навколо мене вибухали гарматні, і я подумки прощався з рідними й знайомими. О 13-й годині нам наказано підпалити станцію й вирушати на Хайген.

13/26. Вівторок.

Війна. Відступаємо далі на Хайген. Полк почав відступати з 2^{1/2} години ночі. Три дні тривала справжня битва. Але ворог користувався тільки артилерійським вогнем. О 5-й годині наша рота захопила висоту біля залізниці. Ми тільки-но зупинилися на ній, як загуркотіла земля, один за одним прогрімали ворожі постріли, й ми почали відступати... Як сумно! Відступати! Але начальство каже, що необхідно. Треба це з тією метою, щоб забрати Японію. Це було 12-го, я брав участь у першому бою 11-го. Які пам'ятні ці хвилини в моєму

житті!.. Смерть літала довкола мене, але я залишився живий і неушкоджений. На найвищій сопці поранило тоді генерала Шишковського. Він – командир загону. Та не забудуться ті хвилини!..

14/27. Середа.

Перебуваю на позиції. Ночували в шанцях. Третій день, як не дають гарячої страви, та й хліба вже нема. Холодні й голодні. Доводиться терпіти найбільші труднощі воєнного часу. Однак на душі весело. В похід іду легко; а інші зовсім пристають і падають. Мені всі солдатики заздять. Пити тут не дають, та й купити ніде. Усі гроші, що залишилися в мене, бережу в кишені. Зараз їх – 33 крб. 50 коп. Витратив я дуже багато – під час переїзду й у Харбіні.

15/28. Четвер.

Усю цю ніч копали шанці й траншеї. Очікували супротивника. Видали по 200 набоїв, але ворог відступив за Ташицяю. І ми вранці, о 10-й годині, розташувалися біваком біля підніжжя великої сопки. О 12-й годині прибув 2-й Східносиб[ірський] полк і залишився на нашій позиції, а ми відступили в Хайген до основних сил, бо весь час 3-й Східносиб[ірський] стр[ілецький] полк був на передовій лінії. Учора, а особливо ввечері, дуже болів живіт. Я гадаю, що це від харчування... Було так, що три дні поспіль нічого не їв. А потім дадуть гарячу страву, й починається розлад; до того ж, така спека.

16/29. П'ятниця.

Учора вдень знову відступали до Хайгена і там стали біваком. Уранці сьогодні скупався й виправ білизну. Бачився з одеськими добровольцями, що повернулися з-під Ляояна з відрядження. Їх кілька чоловік. Тепер їх зараховано до 1-го Східносиб[ірського] стр[ілецького] полку. О 12-й годині одержав з Харбіна від товариша С. Федорова 5 листів: з них один від Кирила і три з Одеси.

[...]

20/2. Вівторок.

День святого Іллі. Стою на біваці між містом Кайджаво і станцією Ташицяю. Палить немилосердна спека. Почуваюся добре. Настрій у мене бадьорий. Сьогодні вночі відступили, тобто підійшли до позиції й стали біваком. Очікується велика битва. Ми вже здали в обоз свої речові мішки й шинелі. Залишили з собою тільки палатки.

21/3. Середа.

Йдемо походом до міста Ляояна. Спека. Солдати знемагають. Коні падають на дорозі від ваги гармат. Я йду легко, часом задуманий. Згадуються інколи минулі часи. Та щоб не було жаль і не журилося моє серце за колишнім, я намагаюся забути все, все і думаю, що це така моя доля...

От ідемо другу добу, не зупиняючись (крім коротких, 10-15 хвилинних перевалів). Гарячої їжі нема. Споживаємо сухарі й консерви. Вночі брели по пояс у воді... А потім нашу роту призначили в сторожову охорону. Вранці – знову в похід. Війна – дуже тяжке випробування, та й не каюся у своїх намірах. Дай, Боже, тільки бути живим...

22/4. Четвер.

Бівуак за 5 верст від міста Айсезана. Багато моїх товаришів із добровольців пішли в пластуни (розвідниками). Вони підмовляли й мене, але я гадаю: краще зостатися в роті й бути разом у бою... Часом згадується моя колишня служба.

23/5. П'ятниця.

Місто Айсезан. Щодня невеликі переходи – відступаємо до Ляояна. Очікували бою. Солдати прагнуть воювати. Спека така, що не можна сидіти на сонці. Багато хто під час походу відстає. Від спеки починає боліти голова. Під час війни всі однакові: солдати й офіцери. І ті, і ті обшарпані. Усі тепер брати. От що означає: воєнна доба. Працюємо всім батальйоном, ламаємо кал'яні.

25/7. Неділя.

Цілий день у поході. Відступаємо з Айсезана до Ляоляна. Увечері зупинилися в найвищих горах. Був дощ. Але ми відступаємо з музикою. Це свідчить, що російська армія не втрачає бадьорості й незабаром Господь Бог дасть, що ми повернемося назад і переможемо ворога [...]

28/10. Середа.

Учора ввечері наш 2-й батальйон перейшов із бівуака в китайські фанзи. Це для того, щоб супротивник не міг знати розташування наших військ: де вони та скільки їх. Китайські фанзи – це загальний сарай з перегородками, замість вікон – великі отвори у вигляді дверей, заклеєні світлим просма-леним папером, стелі нема, повітря задушливе; китайці зовсім не знають російської мови. Про війну – поки що тихо. Японці не наступають, а ми їх очікуємо...

[...]

31/13. Субота.

На війні. 35 верст за Ляояном. Бівуак у китайських фанзах. Розмови між добровольцями. Усі кажуть, що на випадок іншої війни ніхто з них не захоче йти воювати, та і я такої ж думки, хоча й протилежної. Але зрештою – погано бути добровольцем. Начальство ставиться брутально, солдати – так само. Вони не усвідомлюють, що людина пішла з патріотичних поривань, що вона жертвує своїм життям, залишила дім, дружину, свою маєтність... І таких багато... І пішла добровільно захищати Вітчизну й государя. А з нею поводяться брутально. Гадаю, що це невідомо вищому начальству... Я благаю Господа Бога, щоб він допоміг мені витерпіти все це й повернутися на батьківщину [...]

Серпень.

1/14. Неділя.

За Айседзаном. Китайські фанзи. Бівуак. Дощова погода. Дні здаються довжелезними... Боїв нема... Тиша... Я нетерпляче чекаю закінчення війни. Коли я буду на волі... Але ж війна... Це слово для мого приятеля мало зрозуміле. Воно насправді дуже зворушливе. Я ніколи не забуду цей час. Його важко описати. Як я звикав і звикаю після такої розкоші до військової недолі... Хіба це можна забути?... Замість здоби я п'ю чай без сухарів і хліба або з підмоклими сухарями, та на свій талан я не нарікаю.

2/15. Понеділок.

Сьогодні день мого ангела – 28.VIII.1875. Мені рівно 29 років від дня мого народження. Мало жив на світі, багато побачив у житті поганого, а доброго – обмаль. Торік я зустрів свій день в Одесі... Вино лилося рікою. Було багато друзів. Гості гуляли й розважалися... Сьогодні я на війні, під Ляояном. І не те, щоб випити, а й сухарів нема...

[...]

9/22. Понеділок.

10 верст за Ляояном. Бівуак. Фанзи. Їсти нема чого. Китайці продають хліб: 1 фунт (булочка) – 30 коп.; 1 фунт цукру – 60 коп. Незважаючи на дорожнечу, солдати все купують нарозхват. У мене залишилося ще 25 крб. [...]

10/23. Вівторок.

Японці не думають наступати і наші війська стоять... Ми у фанзах, 10 верст за Ляояном. Доводиться голодувати й не спати. Мені здається, що коли я повернуся на батьківщину після війни, то буду зовсім іншою людиною. Я такого набачився тут, що не можна те з чимось порівняти. Так, чого бажав, те й маю. Сьогодні чергуватиму в роті. Чекаю на листи з дому.

11/24. Середа.

Чергував. Погода чудова. Усе поки що тихо. Солдати наші обшарпані вкрай, босі, аж дивитися гидко. Я ще, слава Богу, живу краще від інших... Після відпочинку був з ротою на загальних роботах... Ми завжди відступали по кілька верст, приблизно по 10 – 15 – 25 – 30 і так далі... Й ставши на бівуак, ходимо копати шанці й траншеї. Усе готуємося зустріти японця...

12/25. Четвер.

Мені випало не спати три ночі поспіль: 8-го – чергував я, 9-го була на чергуванні рота, 10-го мені довелося чергувати в роті, й ось учора, повернувшись з роботи, після перевіру я міг спати. Спалося тривожно, але над ранок заснув міцним сном. Коли закричали о 4^{1/2} годині, щоб узувалися на роботу, то я лише прокинувся й пішов працювати, навіть не вмившись і не погризши сухарів... До обіду перебував на роботі. Нудно.

13/26. П'ятниця.

На війні, в поході. До обіду – на загальних роботах. Ротний командир оголосив нам, що государ імператор велів давати кожному солдатові за роботу по 20 коп. щодня. Увечері на перевірці зачитано наказ, що командувач армії розпорядився наступати на супротивника прискореним пересуванням. Командири висилають на розвідку поодиноких людей; якщо хто захопить у полон живого японця, то він отримає в нагороду 100 крб., а кому дістанеться офіцер, то – 308 крб. Сьогодні ми були до 10-ї години ранку на роботі, а потім хутко зібралися (не встигли й пообідати) й вирушили в похід, наступаючи в напрямку міста Айсезян. Зупинилися на бівуак пізно. Великий дощ. Лягли спати, не ївши.

14/27. Субота.

На війні. Цілу ніч майже не спав, ще з вечора лив великий дощ. Вода зайшла в намети. Скрізь мокро. Солдати ставили казанки й сідали на них. Боже, яке приголомшливе враження! Хочеться їсти... Не спав ні хвилини. Сьогодні вранці дали супу, а потім наказали відступати на Ляоян. Знову йшли, не ївши, цілий день. Дорога грязька. Обоз ледве рухається. Сумно.

15/28. Неділя.

Свято Успіння Пресвятої Богородиці. Встав о 4-й годині ранку. Вчора лягли спати, не вечерявши, тільки випив кухоль чаю, який солдати заварюють у казанках. Сьогодні був сніданок. Скільки можна витримати без їжі? От, скажімо, вчора я з ранку до пізнього вечора не мав і ріски в роті. А весь день у поході. Пройшли не менше 35 верст. Господи, яке сьогодні свято!.. Люди в містах ідуть до церкви, а я тут б'юся за Государя й Вітчизну. І не бачу ні церкви, ні волі. Та я не нарікаю на все це, а все терплю з великою охотою... О 9-й ранку стали відступати на Ляоян. Супротивник стріляв у спину з гармат; дорога розгрузла, ми майже тікали. Погода була так собі.

16/29. Понеділок.

Ляоян. Учора ввечері о 8-й годині наш батальйон пішов на позицію. Нас обстріляв супротивник артилерійським вогнем. Ми сиділи в шанцях до вечора, а потім перебралися на інше [місце]. Цілий день стрілянина. Я написав листа одному знайомому добровольцеві з одеської контори Гуревича (він перебуває тут зі мною) – М.А. Маслову й просив його, якщо мене вб'ють на війні, то щоб він повідомив на батьківщину.

17/30. Вівторок.

У бою під Ляояном. Ночували на позиції. О 5-й годині ранку спалахнув сильний бій з японцями. На лівому фланзі нашого загону били з рушниць, а нас обстрілювали японці артилерійським вогнем. О 10-й годині з'явилась ворожа розстрільна, а потім і колони на віддалі 200–270 кроків. Зав'язався рушничний і артилерійський бій. Ми по чотах стріляли випалами й поодиноким вогнем. Так тривало довго. Погода була похмура, але задушлива. Я воював хоробро й без страху. Своїм спокоєм здивував багатьох солдатів. Я сидів у шанці й стріляв з рушниці, і мені здається, що вбив чимало японців. Навколо мене літали й дзижчали кулі, а одна пробила мені околичку кашкета. Аж ось розривається шрапнель, і одна куля влучає мені в живіт... Я лише зміг скрикнути: „Фельдшера! Мене поранило...” Це було рівно о 5-й годині вечора.

18/31. Середа.

Поранено в бою під Ляояном.

Відразу ж мене перенесли на перев'язний пункт. Забинтували рану й, за наказом командира полку, поклали мене на ноші та понесли на головний пункт для перев'язування. Почався сильний дощ. Я лежав нерухомо. Моє поранення виявилось тяжким. Під час перев'язки лікар наказав чотирьом чоловікам перенести мене в дивізійний шпиталь. Туди мене доправили о 12-й годині ночі.

19/1. Четвер.

Їду шпитальним потягом у Харбін. Після поранення я лежав на ношах у дивізійному шпиталі. Та ось, десь коло 1¹/₂ години ночі, пролунали гучні постріли супротивника біля китайської фанзи, де розташувався лазарет. Лікарі замешкалися. Її кинулися тікати. Я дуже боявся, щоб мене там не покинули. І от, завдяки іноземному лікареві, що наказав забрати всіх, мене понесли в Ляоян. Темрява непроглядна, грязюка непрохідна. Скільки я намучився, Боже... Годині о 8-й ранку мене доправили в Ляоян на перев'язний пункт. Сестра-жалібниця мене перебинтувала, і я вчора цілий день пролежав у місті, а сьогодні на світанку мене занесли на ношах у вагон, що йшов до Харбіна...

[...]

Вересень.

17/30.

Харбін. 14 вересня було свято Воздвиження. У шпиталі, де я перебуваю, своя церква. Під час відправи я молився Богові, лежачи на ліжку (тоді я ще не міг підводитися). В одну мить мені стало на душі якось легко-легко. І сльози мимохіть полилися рікою. Я тихо-тихо заплакав. Це вдруге в моєму житті. Ще коли я служив у армії, то так само було зі мною в соборі... Така вже доля, дарована мені Всевишнім [...]